Archive of SID

الگوی جدید بانکداری بدون ربا*

سیّدعباس موسویان**

چکیده

تجربه بیش از بیست‌وسه سال اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا براساس الگوی فعلی نشان می‌دهد این الگو در عین حال که کامیابی‌هایی داشته، مشکلات و نارسایی‌هایی هم به همراه دارد. برخی از آن‌ها عبارتند از:

۱. تعدد بیش از حدّ عقدهای بانکی باعث پیچیده، طولانی و پرهزینه‌شدن آموزش کارکنان بانک می‌شود؛

۲. آموزش ناکافی کارکنان بانک، باعث عدم انتخاب صحیح قراردادها و عدم تفهیم مناسب مشتریان، و این، سبب صوری و باطل‌شدن خیلی از قراردادها می‌شود؛

۳. برخی از عقدها با فعالیت بانکی تناسب ندارند و اجرای صحیح آن‌ها در بانک ممکن نیست؛

۴. برخی از قراردادها به نظارت و کنترل مستمر نیاز دارند؛ در حالی که همه بانک‌ها ابزار و نیروی انسانی مناسب برای نظارت و کنترل را ندارند؛

---

* الگوی جدید بانکداری بدون ربا حاصل همکاری چندساله گروهی از استادان دانشگاه، حوزه و کارشناسان بانکی است که در معاونت بانکی و بیمه وزارت امور اقتصادی و دارایی به نتیجه رسیده و به‌وسیلهٔ نویسنده تدوین شده است.

** استادیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

www.SID.ir

Archive of SID

۵. اجرای صحیح برخی از قراردادها همراه با هزینه سنگین عملیاتی است و برای همه بانک‌ها مقرون به صرفه نیست؛

۶. برخی از قراردادها با اهداف و سلیقه‌های مشتریان بانک (سپرده‌گذاران و متقاضیان تسهیلات) سازگار نیستند؛ در نتیجه مشتری، به اجرای صحیح قرارداد تمایلی ندارد.

برای حلّ مشکلات پیش‌گفته، الگوی دیگری تحت عنوان «الگوی جدید بانکداری بدون ربا» طراحی شده است. اساس این الگو لحاظ اهداف، سلیقه‌ها و انتظارات مشتریان بانک از یک‌سو و تفاوت ماهوی قراردادهای اسلامی از سوی دیگر است. الگوی جدید، بانک‌ها را در سه گروه بانک‌های تجاری با سود معیّن مبتنی بر قراردادهای مبادله‌ای، بانک‌های تخصّصی با سود متغیّر با محوریت قراردادهای مشارکتی و بانک‌های جامع با ترکیب خاص قراردادهای مبادله‌ای و مشارکتی سامان می‌دهد و انتظار دارد تمام مشتریان بانک را براساس اهداف و سلیقه‌های خودشان از راه عقدهای متناسب اسلامی پاسخ دهد.

مقاله، بعد از نگاهی گذرا به الگوهای گوناگون بانکداری بدون ربا در بخش‌های تجهیز و تخصیص منابع به نقد الگوی فعلی بانکداری بدون ربای ایران می‌پردازد؛ آن‌گاه الگوی جدید بانکداری بدون ربا را تبیین می‌کند و به بررسی مبانی فقهی و حقوقی آن می‌پردازد.

واژگان کلیدی: *ربا، فلسفه تحریم ربا، عقدهای مبادله‌ای، عقدهای مشارکتی، بانک‌های تجاری، بانک‌های تخصّصی، بانک‌های جامع، سود معیّن و سود انتظاری.*

مقدمه

بیش از سی سال از تأسیس نخستین بانک‌های بدون ربا در کشورهای مسلمان می‌گذرد. در این مدّت، این بانک‌ها از جهت کمّی و کیفی توسعهٔ قابل توجهی داشته‌اند؛ به‌طوری که امروزه در غالب کشورهای اسلامی و حتی در برخی کشورهای غیرمسلمان، الگوهای گوناگونی از بانک‌های بدون ربا فعالیت می‌کنند. بانک‌های بدون ربا گرچه از جهت حذف ربا از عملیات بانکی مشترکند، از جهت انتخاب الگوی عملیاتی و گزینش عقدها و روش‌های معاملاتی متفاوت هستند.

برخی از بانک‌های بدون ربا از جهت تعداد عقدها به کمترین مقدار ممکن و از جهت نوع عقدها به نزدیک‌ترین آن‌ها به بانکداری ربوی بسنده کرده‌اند. در مقابل، برخی دیگر به عقدهایی اصرار می‌ورزند که با معاملات بانکداری ربوی بیشترین تفاوت را دارند و

www.SID.ir

Archive of SID

گروهی از بانک‌های بدون ربا نیز از ترکیب این قراردادها بهره می‌برند.

این تفاوت الگوها گرچه در بلندمدّت به ضرر بانکداری بدون ربا است و مانع از آن می‌شود که مسلمانان کشورهای اسلامی معاملات پولی و بانکی گسترده داشته باشند و بانک‌های بدون ربا بتوانند از تجارب هم استفاده کنند، در کوتاه‌مدّت، این فایده را دارد که الگوها و شیوه‌های گوناگون تجربه و بهترین آن‌ها گزینش شود.

یکی از الگوهای بانکداری بدون ربا که بیش از بیست‌وسه سال از اجرای آن می‌گذرد، الگوی بانکداری بدون ربای ایران است. این مقاله می‌خواهد با نگاهی اجمالی به الگوهای بانکداری بدون ربا، مشکلات الگوی فعلی بانکداری بدون ربا ایران را بررسی کرده؛ سپس الگوی جدیدی را که با توجه به آموزه‌های اقتصادی اسلام، اهداف و انگیزه‌های مشتریان بانک (سپرده‌گذاران و متقاضیان تسهیلات) و با رعایت قانون عملیات بانکی بدون ربا طراحی شده است، معرفی کند و در پایان به تبیین مبانی فقهی و حقوقی آن بپردازد.

نگاهی اجمالی به الگوهای بانکداری بدون ربا

چنان‌که گذشت، از حدود سی سال پیش، الگوهای گوناگونی از بانکداری بدون ربا از سوی اندیشه‌وران مسلمان ارائه شده که برخی از آن‌ها در حدّ پیشنهاد باقی مانده و برخی به مرحله اجرا و تجربه نیز رسیده است. در این قسمت، به معرفی گذرا از الگوهایی که تا حدودی کامیاب یا از جهت نظری تأثیرگذار بوده‌اند می‌پردازیم و از جهت قلمرو بحث نیز فقط روش‌های تجهیز و تخصیص منابع را مطالعه می‌کنیم.

۱. الگوی پیشنهادی شهید صدر﵀

شهید آیت‌الله سیّدمحمدباقر صدر﵀ در کتاب *البنک اللاربوی فی الاسلام*، الگویی از بانکداری بدون ربا پیشنهاد کرده است. این الگو گرچه به‌صورت کامل به مرحله اجرا درنیامد، در دیگر الگوهای بانکداری بدون ربا تأثیر فراوان داشت (موسویان، ۱۳۸۵: ص ۷۱).

۱ـ۱. روش‌های تجهیز منابع

۱. سپرده جاری (قرض بدون بهره)

مطابق این الگو، بانک سپرده‌های جاری را براساس قرض بدون بهره از

www.SID.ir

Archive of SID

سپرده‌گذاران دریافت کرده و عندالمطالبه به آنان یا به هر کسی که آنان حواله می‌دهند (چک به نام او می‌نویسند) می‌پردازد.

۲. سپرده پس‌انداز (وکالت)

مطابق الگوی شهید صدر﵀ بانک، پس‌اندازهای مردم را به‌صورت وکالت تحویل گرفته، با آن‌ها به عملیات مضاربه می‌پردازد و در پایان سال مالی، متناسب با مانده و مدّت سپرده‌ها به سپرده‌گذاران سود می‌دهد و سپرده‌گذار حق دارد هر زمان که بخواهد سپرده‌اش را پس بگیرد و سود چنین سپرده‌هایی براساس قراردادهای وکالت و مضاربه، انتظاری و متغیر است.

۳. سپرده مدّت‌دار (وکالت)

ماهیت این سپرده، همانند سپرده پس‌انداز است با این تفاوت که سپرده‌گذار، طبق زمانبندی مشخص، حق برداشت از حساب را دارد.

مطابق الگوی شهید صدر﵀، بانک بخشی از سود حاصل از به‌کارگیری سپرده‌های پس‌انداز و مدّت‌دار را به‌صورت حق‌الوکاله برمی‌دارد و بقیه را به سپرده‌گذار می‌دهد و مبلغ حق‌الوکاله بین دو حساب متفاوت است.

۲ـ۱. روش‌های تخصیص منابع

۱. مضاربه

بانک منابع حاصل از سپرده‌های پس‌انداز و مدّت‌دار و بخشی از سپرده‌های جاری را به‌صورت قرارداد مضاربه به متقاضیان تسهیلات بانکی وامی‌گذارد و در سود فعالیت اقتصادی آنان شریک می‌شود.

به فتوای شهید صدر﵀ قرارداد مضاربه، به بخش بازرگانی اختصاصی ندارد و در همهٔ بخش‌های اقتصادی چون صنعت، معدن، کشاورزی و خدمات قابل اجرا است.

۲. قرض با کارمزد

بانک، بخشی از سپرده‌های جاری را به‌صورت قرض بدون بهره در اختیار متقاضیان می‌گذارد و از آنان در مقابل ارائه خدمات اعطای قرض، کارمزد می‌گیرد.

www.SID.ir

Archive of SID

۳. تنزیل با کارمزد

بانک بخشی از اسناد مالی مشتریان خود را به قیمت اسمی می‌خرد و فقط در مقابل ارائه خدمات کارمزد می‌گیرد (از مبلغ سند مالی کسر می‌کند).

به اعتقاد شهید صدر﵀ مهم‌ترین روش تخصیص منابع، روش مضاربه است و روش‌های قرض و تنزیل با کارمزد فقط به‌صورت مکمّل (جایی که نمی‌توان از مضاربه استفاده کرد) به‌کار می‌روند.

جدول روش‌های تجهیز و تخصیص منابع پولی در الگوی پیشنهادی شهید صدر﵀

تجهیز منابع			تخصیص منابع		
عنوان سپرده	رابطه حقوقی	سود	عنوان تسهیلات	رابطه حقوقی	سود
۱. سپرده جاری	قرض	صفر	۱. مضاربه	مضاربه	متغیر
۲. سپرده پس‌انداز	وکالت	متغیر	۲. وام بدون بهره	قرض	کارمزد
۳. سپرده ثابت	وکالت	متغیر	۳. نقدکردن سند تجاری	قرض	کارمزد

۲. الگوی بانک اسلامی اردن

یکی از بانک‌های باسابقه و به نسبت کامیاب بدون ربا، بانک اسلامی اردن است که براساس روش‌های ذیل به تجهیز و تخصیص منابع می‌پردازد (موسویان، ۱۳۸۳: ص ۱۱۳).

۱ـ۲. روش‌های تجهیز منابع

۱. سپرده‌های امانی (قرض بدون بهره)

گرچه اسم این سپرده‌ها امانی است، براساس قرض بدون بهره طراحی شده‌اند و به دو صورت چک و یا دفترچه پرداخت می‌شوند. این سپرده‌ها بدون بهره هستند و بانک وظیفه دارد وجوه سپرده‌گذار را عندالمطالبه بپردازد.

۲. سپرده‌های سرمایه‌گذاری

این سپرده‌ها به دو گروه سپرده‌های سرمایه‌گذاری خاص که براساس وکالت خاص برای سرمایه‌گذاری در طرح‌ها و پروژه‌های خاص به‌کار می‌روند و سپرده‌های سرمایه‌گذاری مشترک که براساس وکالت عام در مجموعه‌ای از طرح‌ها و پروژه‌ها به‌کار می‌روند تقسیم می‌شوند.

www.SID.ir

Archive of SID

سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام خود به سه زیرگروه حساب‌های پس‌انداز، حساب‌های پیش‌آگهی و حساب‌های مدّت‌دار تقسیم می‌شود.

در سپرده‌های سرمایه‌گذاری خاص، بانک، سود حاصل از به‌کارگیری منابع در پروژه و طرح خاص را به نسبت ۷۵ به ۲۵ بین صاحبان سپرده و بانک تقسیم می‌کند. در سپرده‌های سرمایه‌گذاری مشترک، بانک سود حاصل از مجموع طرح‌هایی را که از راه منابع سپرده‌های مشترک تأمین مالی شده‌اند، در سپرده‌های پس‌انداز، با نسبت ۵۰ به ۵۰ و در پیش‌آگهی، با نسبت ۷۰ به ۳۰ و در مدّت‌دار، با نسبت ۹۰ به ۱۰ بین سپرده‌گذاران و بانک تقسیم می‌کند؛ در نتیجه، سود سپرده‌های سرمایه‌گذاری متغیر است و به سوددهی بنگاه‌های طرف قرارداد بانک بستگی دارد.

۳. اوراق مضاربه

بانک اسلامی اردن افزون بر سپرده‌های مذکور برای تجهیز منابع از اوراق مضاربه خاص (برای طرح‌های خاص) و اوراق مضاربه عام (برای مجموع طرح‌های متعارف) استفاده می‌کند. مزیت اوراق مضاربه در آن است که بدون مراجعه به بانک می‌توان آن را به دیگران واگذاشت.

۲ـ۲. روش‌های تخصیص منابع

۱. مرابحه

در این روش، بانک کالاهای مورد نیاز مشتریان را به سفارش آن‌ها خریده، به‌صورت نسیه همراه با سود معیّن به آنان می‌فروشد.

۲. مضاربه

در این روش، بانک، سرمایه مورد نیاز فعالان اقتصادی را که به سرمایه نیاز دارند، با قرارداد مضاربه تأمین کرده، در سود حاصل از فعالیت با آن‌ها شریک می‌شود. طبق قانون بانک اسلامی اردن، مضاربه به بخش بازرگانی اختصاص ندارد و در همهٔ بخش‌های اقتصادی می‌تواند به‌کار رود.

۳. مشارکت

بانک اسلامی اردن، از راه خرید سهام (مشارکت حقوقی) یا تأمین بخشی از سرمایه مورد نیاز بنگاه (مشارکت مدنی) با بنگاه‌های اقتصادی شریک و در سود آن‌ها سهیم می‌شود.

www.SID.ir

Archive of SID

۴. سرمایه‌گذاری مستقیم

بانک، بخشی از منابع خود را مستقیم در برخی از فعالیت اقتصادی سودآور سرمایه‌گذاری می‌کند.

۵. قرض‌الحسنه

بانک، بخشی از منابع خود را (حدود پنج درصد) به‌صورت قرض‌الحسنه برای ترویج امور خیر در اختیار نیازمندان قرار می‌دهد.

جدول فعالیت‌های بانک اسلامی اردن

تجهیز منابع پولی			اعطای تسهیلات		
نوع سپرده	رابطه حقوقی	سود	نوع تسهیلات	رابطه حقوقی	سود
۱. سپرده امانی، دیداری، تحت‌الطلب	قرض بدون بهره	صفر	۱. مرابحه	بیع	معین
۲. سپرده سرمایه‌گذاری، خاص، مشترک	مضاربه	متغیر	۲. مضاربه	مضاربه	متغیر
۳. اوراق مضاربه، خاص، عام	مضاربه	متغیر	۳. مشارکت	شرکت	متغیر
			٤. سرمایه‌گذاری مستقیم	—	متغیر
			۵. قرض‌الحسنه	قرض بدون بهره	کارمزد

۳. الگوی بانک توسعه اسلامی

یکی دیگر از الگوهای کامیاب و تأثیرگذار، بانک توسعه اسلامی است که به روش‌های ذیل به تجهیز و تخصیص منابع می‌پردازد (میرجلیلی، ۱۳۸٤: ص ۱۵).

۳ـ۱. تجهیز منابع

بانک توسعه اسلامی که بیش از سی سال از تأسیس آن می‌گذرد، برای تجهیز منابع از روش مشارکت استفاده می‌کند به این معنا که کشورهای اسلامی با پرداخت حق عضویت منابع بانک را تأمین می‌کنند و در واقع سهامداران بانک شمرده می‌شوند.

۳ـ۲. روش‌های تخصیص منابع

بانک توسعه اسلامی برای تخصیص منابع و حمایت مالی از طرح‌ها و پروژه‌های عمرانی کشورهای عضو از روش‌های ذیل استفاده می‌کند.

www.SID.ir

Archive of SID

۱. وام بدون بهره

بانک، بخشی از منابع را برای طرح‌های عام‌المنفعه کشورهای عضو به‌صورت وام بدون بهره می‌پردازد و فقط کارمزد عملیات اعطای وام را دریافت می‌کند.

۲. مرابحه

بانک، کالاهای مورد نیاز مشتریان برای طرح‌های عمرانی و سرمایه‌گذاری در کشورهای عضو را به‌صورت نقد خریده، به‌صورت مرابحه نسیه همراه با سود معیّن وامی‌گذارد.

۳. اجاره به شرط تملیک

بانک، سرمایه‌های ثابت طرح‌های عمرانی کشورهای عضو را تهیه و به‌صورت اجاره به شرط تملیک وامی‌گذارد.

۴. مشارکت

بانک، بخشی از سرمایه مورد نیاز فعالیت‌های اقتصادی سودآور را با قرارداد شرکت تأمین کرده، در سود حاصل با آنان شریک می‌شود.

۵. استصناع

بانک، ماشین‌آلات و کالاهای مورد نیاز مشتریان را با قرارداد استصناع تأمین می‌کند.

۶. اعطای خط اعتباری

بانک توسعه اسلامی، بخشی از منابع مالی خود را با اختیار مؤسسه‌های مالی و بانک‌های اسلامی قرار می‌دهد تا آن‌ها برای پروژه‌های کوچک تسهیلات اعطا کنند.

جدول فعالیت‌های بانک توسعه اسلامی

تجهیز منابع			تخصیص منابع		
نوع سپرده	رابطه حقوقی	سود	نوع تسهیلات	رابطه حقوقی	سود
حق عضویت کشورهای اسلامی	شرکت	متغیر	۱. وام بدون بهره	قرض بدون بهره	کارمزد
			۲. مرابحه	بیع	معین
			۳. اجاره به شرط تملیک	اجاره	معین
			٤. مشارکت	شرکت	متغیر
			٥. استصناع	استصناع	معین
			٦. اعطای خط اعتباری	وکالت	معین

www.SID.ir

Archive of SID

۴. الگوی بانک مبادله‌ای

برخی از محققان بانکداری بدون ربا با تفکیک بین قراردادها از یک سو و انواع مؤسسه‌های پولی و مالی از سوی دیگر، اعتقاد دارند باید قراردادهای خیرخواهانه چون قرض‌الحسنه را به صندوق‌های قرض‌الحسنه، و قراردادهای مشارکتی را به شرکت‌های سرمایه‌گذاری و شرکت‌های سهامی واگذاشت و بانک را به تناسب ماهیت آن در قراردادهای مبادله‌ای که نزدیک‌ترین قراردادهای مشروع به فعالیت‌های بانک متعارف هستند، متمرکز کرد. بر این اساس، روش‌های تجهیز و تخصیص منابع ذیل را پیشنهاد می‌کنند.

۴ـ۱. روش‌های تجهیز منابع

۱. سپرده جاری (قرض بدون بهره)

این سپرده همانند همهٔ بانک‌ها به‌صورت قرض بدون بهره است و صاحب حساب حق دارد وجوه خود را هر زمان که بخواهد برداشت کند.

۲. سپرده پس‌انداز (وکالت عام)

بانک، این سپرده‌ها را با وکالت، دریافت می‌کند و در اعطای تسهیلات سودآور به‌کار می‌گیرد و در پایان دوره مالی، سود حاصل را پس از کسر حق‌الوکاله به سپرده‌گذاران می‌دهد.

۳. سپرده سرمایه‌گذاری خاص (وکالت خاص)

بانک، منابع این سپرده‌ها را به وکالت خاص گرد آورده، در پروژه‌های مشخصی به‌کار می‌گیرد و سود حاصل از آن را پس از کسر حق‌الوکاله به سپرده‌گذاران می‌دهد.

۴. سپرده سرمایه‌گذاری عام (وکالت عام)

بانک، منابع حاصل از این سپرده‌ها را در عموم طرح‌ها به‌کار گرفته، سود حاصل از آن‌ها را پس از کسر حق‌الوکاله به سپرده‌گذاران می‌پردازد.

۴ـ۲. روش‌های تخصیص منابع

۱. فروش اقساطی

بانک، کالاهای مورد نیاز مشتریان را تهیه می‌کند و با فروش اقساطی به آنان وامی‌گذارد.

www.SID.ir

Archive of SID

۲. اجاره به شرط تملیک

بانک، سرمایه‌های ثابت و کالاهای بادوام مورد نیاز مشتریان را تهیه و به‌صورت اجاره به شرط تملیک به آنان وامی‌گذارد.

۳. جعاله

بانک، خدمات مورد نیاز مشتریان را با قرارداد جعالهٔ نقدی تهیه می‌کند، و با جعالهٔ نسیه به متقاضیان وامی‌گذارد.

۴. خرید دین

بانک، اسناد مالی مدّت‌دار مشتریان را تنزیل می‌کند و مبلغ آن‌ها را پس از کسر سود بانکی به‌صورت نقد می‌پردازد.

۵. سلف

بانک، بخشی از محصول‌های بنگاه‌های اقتصادی را به‌صورت سلف از آنان پیش‌خرید می‌کند.

جدول فعالیت‌های بانکی براساس الگوی بانک مبادله‌ای

تجهیز منابع			تخصیص منابع		
نوع سپرده	رابطه حقوقی	سود	نوع تسهیلات	رابطه حقوقی	سود
۱. سپرده جاری	قرض بدون بهره	صفر	۱. فروش اقساطی	بیع نسیه	معیّن
۲. سپرده پس‌انداز	وکالت	معیّن	۲. اجاره به شرط تملیک	اجاره	معیّن
۳. سپرده سرمایه‌گذاری خاص	وکالت	معیّن	۳. جعاله	جعاله	معیّن
٤. سپرده سرمایه‌گذاری عام	وکالت	معیّن	٤. خرید دین	بیع دین	معیّن
			۵. سلف	بیع سلف	معیّن

۵. الگوی فعلی بانکداری بدون ربای ایران

به‌طور خلاصه می‌توان در الگوی فعلی بانکداری ایران، فعالیت‌های اصلی بانک‌های عامل را در سه بخش تجهیز منابع پولی، تخصیص منابع پولی و خدمات بانکی به شرح ذیل جای داد. از آن‌جا که موضوع مقاله متمرکز بر دو بخش نخست است، از نقد و بررسی بخش خدمات بانکی صرف‌نظر می‌کنیم.

www.SID.ir

Archive of SID

۱ـ۵. بخش تجهیز منابع پولی

مطابق مواد سه تا شش قانون عملیات بانکی بدون ربا، سه نوع سپرده برای بانک‌ها تعریف شده است.

۱. سپرده قرض‌الحسنه جاری

این سپرده براساس قرارداد قرض بدون بهره است و سپرده‌گذار، وجوه مازاد خود را در آن سپرده می‌گذارد و حق دارد هر زمان که بخواهد منابع خودش را به‌وسیلهٔ چک، به‌طور شخصی یا به‌وسیلهٔ دیگری برداشت کند. به این نوع سپرده‌ها سودی پرداخت نمی‌شود در مقابل، سپرده‌گذار از خدمات رایگان حساب جاری استفاده می‌کند.

۲. سپرده قرض‌الحسنه پس‌انداز

این سپرده نیز براساس قرارداد قرض بدون بهره است و سپرده‌گذار، وجوه مازاد خود را در آن سپرده می‌گذارد و حق دارد در مواقع نیاز به بانک مراجعه کرده، منابع خود را برداشت کند. به این نوع سپرده‌ها سودی پرداخت نمی‌شود و برای تشویق سپرده‌گذاران اعلام می‌شود که ماندهٔ موجودی آنان در امور خیر، وام قرض‌الحسنه داده می‌شود و آنان در پاداش معنوی آن شریک می‌شوند. افزون بر این، به‌صورت قرعه‌کشی به برخی از سپرده‌گذاران جایزه‌های جنسی یا نقدی می‌پردازد.

۳. سپرده سرمایه‌گذاری

این سپرده‌ها که به دو نوع کوتاه‌مدّت سه تا شش‌ماهه و بلندمدّت یک تا پنجساله تقسیم می‌شوند، براساس قرارداد وکالت عام هستند. بانک در جایگاه وکیل، وجوه نقدی سپرده‌گذاران را دریافت کرده، در معاملات سودآور به‌کار می‌گیرد و در پایان سال مالی سود حاصل از آن معاملات را پس از کسر حق‌الوکاله به سپرده‌گذاران می‌پردازد.

۲ـ۵. بخش تخصیص منابع پولی

مطابق ماده‌های هفت تا هفده قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها می‌توانند منابع حاصل از انواع سپرده‌ها را پس از کسر سپرده قانونی و ذخیره احتیاطی (نقدینگی) به شیوه‌های ذیل تخصیص دهند.

www.SID.ir

Archive of SID

۱. اعطای وام قرض‌الحسنه

در این شیوه، بانک‌ها منابع سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز را پس از کسر سپرده قانونی و ذخیره احتیاطی به‌صورت وام قرض‌الحسنه در امور خیرخواهانه چون ازدواج، درمان، تحصیل و اشتغال در اختیار متقاضیان قرار می‌دهند. این وام‌ها بدون بهره‌اند و از گیرندهٔ تسهیلات فقط درصد ناچیزی به‌صورت کارمزد عملیات دریافت می‌شود. در این شیوه، بانک در جایگاه مؤسسهٔ واسطه‌ای خیریه و غیرانتفاعی عمل می‌کند، و وجوه مازاد افراد خیّر را تجهیز کرده، به‌دست متقاضیان نیازمند می‌رساند.

۲. قراردادهای مبادله‌ای

در این شیوه، بانک‌ها با استفاده از منابع سپرده‌های سرمایه‌گذاری و دیگر منابع بانک، با متقاضیان تسهیلات وارد قراردادهای مبادله‌ای چون فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، خرید دین* و جعاله می‌شوند. این قراردادها ماهیت تملیکی داشته، براساس نرخ‌های سود معیّن به متقاضیان، تسهیلات بانکی داده می‌شود. در این شیوه، بانک در جایگاه مؤسسهٔ انتفاعی با سود معیّن با متقاضی تسهیلات وارد معامله می‌شود و حاصل آن، بدهی مدّت‌دار مشتری است که طبق زمان‌بندی مشخصی باید پرداخت شود.

۳. قراردادهای مشارکتی

در این شیوه، بانک با استفاده از منابع سپرده‌های سرمایه‌گذاری و دیگر منابع بانک، کلّ یا بخشی از سرمایه مورد نیاز فعالان اقتصادی را از راه قراردادهای مشارکتی چون مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه و مساقات تأمین می‌کند و با آنان در سود حاصل از فعالیت اقتصادی شریک می‌شود. این قراردادها ماهیت اذنی دارند و بانک، در برابر سهمی از سود، به متقاضی تسهیلات، اذن تصرّف در سرمایه، و استفاده از آن را می‌دهد. در این شیوه، بانک در جایگاه صاحب سرمایه یا شریک سرمایه‌گذار بوده و مطابق موازین شرعی و قانونی پیامدها و مخاطره‌های فعالیت اقتصادی و سرمایه‌گذاری را به‌عهده می‌گیرد.

---

* این توضیح لازم است که قرارداد خرید دین در قانون عملیات بانکی بدون ربا نیامده است و بانک‌ها براساس مجوز خاص که شورای نگهبان به شورای پول و اعتبار داده عمل می‌کنند (موسویان، ۱۳۸۱: ص ۱۵۰).

www.SID.ir

Archive of SID

۴. سرمایه‌گذاری مستقیم

در این شیوه، بانک‌ها بخشی از منابع را در فعالیت‌های مستقیم اقتصادی چون ساخت بزرگراه‌ها، تونل‌ها و دیگر پروژه‌های بزرگ زیربنایی سرمایه‌گذاری، و ارزش افزودهٔ طرح‌ها و پروژه‌ها را به‌صورت سود بانک و سپرده‌گذاران لحاظ می‌کنند. در این شیوه نیز بانک در جایگاه صاحب سرمایه و سرمایه‌گذار، مسؤولیت‌ها و مخاطره‌های فعالیت اقتصادی را عهده‌دار می‌شود.

جدول فعالیت‌های بانکی براساس الگوی فعلی بانکداری بدون ربای ایران

تجهیز منابع			تخصیص منابع		
نوع سپرده	رابطه حقوقی	سود	نوع تسهیلات	رابطه حقوقی	سود
۱. سپرده قرض‌الحسنه جاری	قرض بدون بهره	صفر	۱. قرض‌الحسنه	قرض بدون بهره	کارمزد
۲. سپرده قرض‌الحسنه پس‌انداز	قرض بدون بهره	صفر	۲. فروش اقساطی	بیع نسیه	معیّن
۳. سپرده سرمایه‌گذاری مدّت‌دار	وکالت عام	متغیّر	۳. اجاره به شرط تملیک	اجاره	معیّن
			۴. سلف	بیع سلف	معیّن
			۵. خرید دین	بیع دین	معیّن
			۶. جعاله	جعاله	معیّن
			۷. مشارکت مدنی	شرکت	متغیّر
			۸. مشارکت حقوقی	شرکت	متغیّر
			۹. مضاربه	مضاربه	متغیّر
			۱۰. مزارعه	مزارعه	متغیّر
			۱۱. مساقات	مساقات	متغیّر
			۱۲. سرمایه‌گذاری مستقیم	ـــــ	متغیّر

نتیجه‌گیری: مطابق الگوی فعلی بانکداری بدون ربا، بانک (اعم از بانک تجاری یا تخصّصی) مؤسسه‌ای جامع است که از یک طرف فعالیت‌های خیرخواهانه قرض‌الحسنه را انجام می‌دهد، و از طرف دیگر معاملات مبادله‌ای با سود معیّن و با ماهیت دیون دارد. از طرف سوم در فعالیت‌های اقتصادی بنگاه‌ها مشارکت می‌جوید و از طرف چهارم، در

www.SID.ir

Archive of SID

جایگاه بنگاه تمام‌عیار اقتصادی سرمایه‌گذاری مستقیم می‌کند. روشن است که چنین مؤسسه‌ای در عصر و زمانی که همهٔ مؤسسه‌ها به سمت تخصّصی‌شدن و استفاده از مزیّت فعالیت‌های همگن پیش می‌روند، توان رقابت نخواهد داشت و مشکلات متعددی می‌یابد.

مشکلات و نارسایی‌های الگوی فعلی بانکداری بدون ربای ایران

الگوی فعلی بانکداری بدون ربای ایران در عمل با مشکلات و نارسایی‌هایی مواجه است که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

۱. تعدد بیش از حدّ عقدها

به‌کارگیری دوازده نوع قرارداد با ماهیت‌های متفاوت غیرانتفاعی، مبادله‌ای با سود معیّن، مشارکتی با سود متغیّر و سرمایه‌گذاری مستقیم در بخش تخصیص منابع باعث می‌شود فرایند آموزش کارکنان بانک‌ها و مشتریان، پیچیده، طولانی و پرهزینه شود (مصباحی، ۱۳۷۳: ص ۱۰۳). این در حالی است که تجربهٔ بانک‌های بدون ربا در کشورهای گوناگون اسلامی نشان می‌دهد با حداکثر شش نوع قرارداد می‌توان تمام نیازهای مشتریان را پاسخ داد.

۲. صوری‌شدن معاملات

گرچه صوری‌شدن معاملات در بانک‌های بدون ربا علل و عوامل گوناگون دارد، یکی از عوامل مهم آن، آموزش ناکافی کارگزاران بانک و عدم تفهیم مناسب مشتریان است. تعدد بیش از حدّ عقدها و پیچیده و پرهزینه‌شدن فرایند آموزش باعث می‌شود تا کارگزاران بانک، اطلاعات لازم و کافی دربارهٔ کاربرد صحیح عقدها نداشته باشند؛ در نتیجه نتوانند مشتری را متناسب با نیاز واقعی راهنمایی و تفهیم کنند و این باعث می‌شود که خیلی از قراردادها صوری و غیرواقعی شود (همان: ص ۱۰٤).

۳. عدم تناسب برخی عقدها با ماهیت بانک‌ها

الگوی فعلی بانکداری بدون ربای ایران، هیچ فرقی بین بانک‌های تجاری که به‌طور معمول در فعالیت‌های کوتاه‌مدّت تا میان‌مدّت فعالیت می‌کنند و بانک‌های تخصّصی سرمایه‌گذاری که به‌طور معمول در فعالیت‌های میان‌مدّت تا بلندمدّت فعالیت می‌کنند، نگذاشته است و تمام عقدها را برای تمام بانک‌ها اعم از تجاری و تخصّصی مطرح کرده

www.SID.ir

Archive of SID

است؛ در حالی که برخی از عقدها مانند مزارعه و مساقات فقط در بانک تخصّصی کشاورزی قابلیت اجرا دارد و در دیگر بانک‌های تجاری و تخصّصی که زمین زراعی مناسب و باغ میوهٔ مناسب برای انعقاد آن قراردادها را در اختیار ندارند، امکان اجرای آن نیست.

۴. هزینهٔ بالای اجرای صحیح برخی از عقدها در بانک‌ها

عقدهای مشارکتی به‌ویژه مشارکت مدنی و مضاربه، همین‌طور سرمایه‌گذاری مستقیم احتیاج به ساختار و نیروی انسانی مناسب دارد تا بانک با مطالعه دقیق طرح‌ها از توجیه اقتصادی آن‌ها آگاه شده، تصمیم کارشناسی بگیرد و در مراحل اجرا و بهره‌برداری نیز با نظارت و کنترل مؤثر بتواند از حقوق بانک و سپرده‌گذاران دفاع کند. این در حالی است که بانک‌های تجاری که در همهٔ بخش‌های اقتصادی فعالیت می‌کنند، ساختار و نیروی انسانی متخصّص و مناسب برای این کار را ندارند و اگر بخواهند در عرصه‌های گوناگون، از متخصّصان گوناگون استفاده کنند، هزینه عملیاتی آن‌ها به شدّت بالا می‌رود (بهمنی، ۱۳۷٤: ص ۲۷۹). مطالعات تجربی نشان می‌دهد که انجام صحیح عقدهای مشارکتی فقط به‌وسیله بانک‌های تخصّصی که همانند شرکت‌های سرمایه‌گذاری در حوزهٔ خاص فعالیت می‌کنند و نیروی انسانی متخصّص دارند، قابل تحقّق است.

۵. عدم جامعیت سپرده‌ها با اهداف و سلیقه‌های سپرده‌گذاران

نظام بانکی کامل باید با طراحی انواع سپرده‌ها توان جذب وجوه مازاد همهٔ سپرده‌گذاران را داشته باشد. مطالعه اهداف، انگیزه‌ها و روحیات سپرده‌گذاران در جوامع اسلامی نشان می‌دهد که دست‌کم با انواع سپرده‌گذاران ذیل مواجه هستیم (موسویان، ۱۳۸۲: ص ۵۹).

أ. کسانی که برای استفاده از خدمات حساب جاری به سپرده‌گذاری اقدام می‌کنند؛
ب. کسانی که برای مشارکت در ثواب اعطای قرض‌الحسنه به سپرده‌گذاری اقدام می‌کنند؛
ج. کسانی که به قصد پس‌انداز، سپرده‌گذاری می‌کنند و در عین حال می‌خواهند سودی دریافت کنند؛
د. کسانی که برای کسب سود معیّن سپرده‌گذاری می‌کنند؛
هـ. کسانی که برای رسیدن به سود انتظاری بالاتر سپرده‌گذاری می‌کنند و آمادهٔ پذیرش ریسک هستند.

www.SID.ir

Archive of SID

الگوی فعلی بانکداری بدون ربا فقط برای گروه‌های اوّل و دوم و تا حدودی برای گروه آخر جواب مناسب دارد و دربارهٔ گروه سوم و چهارم، سپرده‌ای معرفی نمی‌کند. این در حالی است که در الگوی جدید نشان داده می‌شود با استفاده از معاملات شرعی برای این‌دو گروه نیز می‌توان سپردهٔ مناسب طراحی کرد.

۶. عدم تناسب برخی از عقدها با مقاصد متقاضیان تسهیلات

مطالعه قراردادهای مشارکت مدنی و مضاربهٔ بانک‌های تجاری نشان می‌دهد که در غالب این موارد، متقاضیان تسهیلات، درصدد مشارکت یا مضاربهٔ واقعی نیستند. در بیشتر این موارد به ظاهر، قرارداد مشارکت یا مضاربه منعقد می‌شود؛ امّا در عمل هیچ‌یک از گیرندگان تسهیلات به لوازم آن ملتزم نیستند؛ چنان‌که بانک‌های تجاری نیز که نیروی انسانی لازم برای کارشناسی پروژه و پذیرش ریسک سرمایه‌گذاری و نظارت و کنترل آن را در اختیار ندارند اعتقاد و علاقه‌ای برای مشارکت واقعی ندارند. نتیجه این می‌شود که در بانک‌های تجاری، پولی به‌صورت مشارکت یا مضاربه در اختیار گیرنده تسهیلات گذاشته می‌شود و بعد از مدّت معیّنی، همان پول همراه با سود معیّنی از وی گرفته می‌شود. روشن است که چنین معامله‌ای صوری بوده، به ربا نزدیک‌تر است تا به مشارکت (امیر اصلانی، ۱۳۷۱: ص ۳۵ و ۳۶).

الگوی جدید بانکداری بدون ربا

با توجه به مشکلات پیشین، و با بهره‌گیری از تجربهٔ الگوهای گوناگون بانکداری بدون ربا، در الگوی جدید سه نوع بانک تحت عناوین بانک‌های تجاری، بانک‌های تخصّصی (سرمایه‌گذاری) و بانک‌های جامع با روش‌های مناسب در عرصهٔ تجهیز و تخصیص منابع ارائه می‌شود. پیش از ارائه الگو لازم است نگاهی به فرض‌های الگو داشته باشیم.

فرض‌های الگوی جدید

۱. عقدهای به‌کار رفته در قانون عملیات بانکی بدون ربا به سه گروه قرض‌الحسنه، عقدهای مبادله‌ای (فروش نسیه اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله، سلف و خرید دین) و مشارکتی (مشارکت حقوقی، مشارکت مدنی، مضاربه، مزارعه و مساقات) با ویژگی‌های متفاوت تقسیم می‌شوند که اجرای صحیح هر یک از آن‌ها، مستلزم روش‌های حسابداری و

www.SID.ir

Archive of SID

راهکارهای مخصوص خود است؛

۲. بانک‌ها به سه گروه تجاری، تخصّصی و جامع تقسیم می‌شوند که از جهت حوزه فعالیت و توانایی‌های نظارتی به‌طور کامل متفاوت هستند؛ در نتیجه هر یک از بانک‌های تجاری، تخصّصی و جامع فقط با برخی قراردادها تناسب دارند؛

۳. گرچه تنوع قراردادها مفید است، تعدد بیش از حد آن‌ها، پیچیدگی عملیات بانکی و مشکل آموزش و تفهیم مشتری را به همراه دارد؛ در نتیجه تا جایی که به کارایی بانک لطمه وارد نیاید، باید از تعدد قراردادها کاسته شود؛

٤. باید نوع معاملات بانکی چه در زمینهٔ جذب سپرده‌ها و چه در زمینهٔ اعطای تسهیلات با اهداف و انگیزه‌های مشتریان و با توان اجرایی بانک متناسب باشد؛ در نتیجه، نوع سپرده‌ها و عقدهای مربوط به تسهیلات اعطایی در انواع بانک‌ها متفاوت خواهد بود؛ چرا که این بانک‌ها هم از جهت مشتریان و هم از جهت ماهیت بانک متفاوت هستند؛

۵. الگوی پیشنهادی در چارچوب قانون عملیات بانکی بدون ربا بوده و اجرای آن صرفاً نیازمند بازنگری در برخی آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی است؛

٦. الگوی پیشنهادی، قابلیت اجرا در بانک‌های دولتی و خصوصی را دارد و بهترین وضعیت برای تحقّق آن، آزادی عمل بانک‌ها (بانک‌های دولتی و خصوصی) براساس سازوکار بازار و وضعیت رقابت سالم اقتصادی است.

انواع بانک‌ها در الگوی جدید

أ. بانک‌های تجاری

از آن‌جا که بانک‌های تجاری در همه عرصه‌های اقتصادی فعالیت می‌کنند و ابزار لازم و نیروی انسانی متخصّص برای نظارت و کنترل تخصّصی قراردادها را ندارند و از طرف دیگر مشتریان (سپرده‌گذاران و متقاضیان تسهیلات) خاص خود را دارند که به‌طور معمول ترجیح می‌دهند با قراردادهای با نرخ‌های معیّن و بدون ریسک کار کنند، بهترین گزینه برای این بانک‌ها تمرکز روی قراردادهای مبادله‌ای است و بر این اساس روش‌های ذیل برای تجهیز منابع و اعطای تسهیلات آن‌ها پیشنهاد می‌شود.

www.SID.ir

Archive of SID

۱. تجهیز منابع

در این الگو، متناسب با اهداف و سلیقه‌های سپرده‌گذاران، سه نوع سپرده برای تجهیز منابع بانک‌های تجاری پیشنهاد شده است.

۱ـ۱. سپرده قرض‌الحسنه جاری

این سپرده براساس قرارداد قرض بدون بهره، و برای مشتریانی است که قصد استفاده از خدمات حساب جاری را دارند.

۱ـ۲. سپرده سرمایه‌گذاری روزانه

این سپرده براساس قرارداد وکالت عام، و برای مشتریانی است که افزون بر حفظ و نگهداری وجوه، قصد استفاده از سود بانکی را دارند، و از انواع سپرده‌های سرمایه‌گذاری شمرده می‌شود.

۱ـ۳. سپرده سرمایه‌گذاری مدّت‌دار

این سپرده براساس قرارداد وکالت عام، و برای مشتریانی است که قصد سرمایه‌گذاری به‌وسیله بانک و استفاده از سود آن را دارند. سپرده‌های مدّت‌دار، به سپرده‌های کوتاه‌مدّت، میان‌مدّت و بلندمدّت و سپرده‌های قابل انتقال تقسیم می‌شوند.

۲. تخصیص منابع

به‌طور معمول، متقاضیان تسهیلات بانک‌های تجاری دو گروه هستند: مصرف‌کنندگان که برای خرید انواع کالاها و خدمات تقاضای تسهیلات بانکی می‌کنند و مؤسسه‌های تولیدی و خدماتی که برای تأمین نیازهای کوتاه‌مدّت و سرمایه در گردش فعالیت‌های اقتصادی خود تقاضای تسهیلات از بانک‌های تجاری دارند. برای این منظور می‌توان از شیوه‌های ذیل استفاده کرد.

۲ـ۱. فروش اقساطی

در این روش، بانک کالای مورد نیاز مشتری را به‌صورت نقد خریده، با احتساب سود بانکی، به‌صورت نسیه اقساطی به متقاضی تسهیلات می‌فروشد؛ برای مثال، خودرو، لوازم منزل، ماشین‌آلات یا ابزار تولید را به‌صورت نقد از تولیدکننده و مالک خریده، به‌صورت نسیه اقساطی به مشتری می‌فروشد.

www.SID.ir

Archive of SID

۲ـ۲. اجاره به شرط تملیک

در این روش، بانک اموال مورد نیاز مصرف‌کنندگان و بنگاه‌های اقتصادی را به‌صورت نقد خریده، به‌صورت اجاره به شرط تملیک به آنان وامی‌گذارد؛ برای مثال، منزل مورد نیاز مصرف‌کننده یا محل کار مورد نیاز مشتری را به‌صورت نقد خریده، با احتساب سود بانکی به‌صورت اجاره به شرط تملیک به وی وامی‌گذارد.

۳ـ۲. جعاله

در این روش، بانک، خدمات مورد نیاز مشتری را به قرارداد جعاله نقدی از مؤسسه خدماتی دریافت کرده، در جعاله نسیه اقساطی به متقاضی تسهیلات وامی‌گذارد؛ برای مثال، خدمات شرکت ساختمانی را با جعاله نقدی، دریافت کرده، با جعاله نسیه‌ای به متقاضی وامی‌گذارد.

۴ـ۲. سلف

در این روش، بانک بخشی از محصول آینده متقاضی تسهیلات را پیش‌خرید می‌کند؛ برای مثال، بخشی از محصول کارخانه صنعتی یا کشاورز را پیش‌خرید، و در سررسید با فروش آن سود می‌کند.

۵ـ۲. خرید دین

در این روش، بانک اسناد طلب مدّت‌دار واقعی مشتریان مانند سفته، برات، چک و ... را با کسر مبلغی (درصدی) خریداری (تنزیل) می‌کند.

در نتیجه، بانک‌های تجاری می‌توانند فقط با پنج قرارداد، تمام نیازهای مشتریان برای خرید کالا، خدمات و تأمین پول نقد را پاسخ دهند. شایان ذکر است که بانک‌های تجاری می‌توانند بخشی از سرمایهٔ خود بانک را از راه مشارکت حقوقی، به خرید سهام شرکت‌های سهامی اختصاص دهند؛ اما به تخصیص منابع سپرده‌ای در این زمینه مجاز نخواهند بود.

جدول فعالیت‌های بانک‌های تجاری الگوی جدید

تجهیز منابع			تخصیص منابع		
نوع سپرده	رابطه حقوقی	سود	نوع تسهیلات	رابطه حقوقی	سود
۱. سپرده قرض‌الحسنه جاری	قرض بدون بهره	صفر	۱. فروش اقساطی	بیع نسیه	معیّن
۲. سپرده سرمایه‌گذاری روزانه	وکالت عام	معیّن	۲. اجاره به شرط تملیک	اجاره	معیّن
۳. سپرده سرمایه‌گذاری مدّت‌دار	وکالت عام	معیّن	۳. جعاله	جعاله	معیّن
			۴. سلف	بیع سلف	معیّن
			۵. خرید دین	بیع دین	معیّن

www.SID.ir

Archive of SID

ب. بانک‌های تخصّصی (سرمایه‌گذاری)

از آن‌جا که بانک‌های تخصّصی از یک طرف در عرصه خاصی از بخش‌های اقتصادی فعالیت می‌کنند و می‌توانند طرح‌های اقتصادی را با استفاده از نیروی انسانی متخصّص نظارت و کنترل کنند و از طرف دیگر مشتریان خاص خود را دارند که به‌طور معمول چه در طرف سپرده‌گذاران و چه در طرف متقاضیان تسهیلات، افراد ریسک‌پذیر بوده و برای کسب سود انتظاری بالاتر حاضرند مراتبی از ریسک را بپذیرند، بهترین گزینه برای این بانک‌ها استفاده از قراردادهای مشارکتی است. بر این اساس، روش‌های ذیل برای تجهیز منابع و اعطای تسهیلات آن‌ها پیشنهاد می‌شود.

۱. تجهیز منابع

خود بانک‌های تخصّصی که در واقع، نقش شرکت‌های سرمایه‌گذاری در طرح‌های میان‌مدّت و بلندمدّت را ایفا می‌کنند، به منابع مالی مدّت‌دار نیاز دارند؛ در نتیجه، منابع ذیل پیشنهاد می‌شود:

۱ـ۱. گواهی سپرده عام

گواهی‌های سپرده عام، دارای ماهیت وکالت عام هستند و برای مشتریانی است که قصد سرمایه‌گذاری و استفاده از سود بانک تخصّصی را دارند. این گواهی‌ها می‌توانند یکساله تا پنجساله طراحی شوند. ماهیت گواهی‌های سپرده عام به‌گونه‌ای است که سپرده‌گذار می‌تواند سپرده خود را بعد از مدّتی به دیگری واگذارد. بانک، منابع حاصل از این سپرده‌ها را به وکالت، برای طرح‌های گوناگون اقتصادی اعطای تسهیلات کرده، سود حاصله را پس از کسر حق‌الوکاله به سپرده‌گذاران می‌دهد.

۲ـ۱. گواهی سپرده خاص

گواهی‌های سپرده خاص، ماهیت وکالت خاص دارند و برای مشتریانی است که قصد سرمایه‌گذاری در پروژه‌های خاص را دارند. این گواهی‌ها نیز که از جهت زمانی متناسب با پروژه خاص طراحی می‌شوند، قابل واگذاری به غیرند. بانک تخصّصی، منابع حاصل از این سپرده‌ها را مستقیم یا با مشارکت بنگاه‌های اقتصادی در پروژهٔ خاص سرمایه‌گذاری می‌کند؛ سپس سود حاصل از آن پروژه را بعد از کسر حق‌الوکاله به سپرده‌گذاران می‌پردازد.

www.SID.ir

Archive of SID

۳ـ۱. منابع دولت (بخشی از بودجه عمرانی دولت)

دولت می‌تواند بخشی از بودجه عمرانی خود را در اختیار بانک‌های تخصّصی قرار دهد تا از راه بانک‌های تخصّصی در بخش‌های گوناگون اقتصادی سرمایه‌گذاری شود. ماهیت سپرده‌گذاری دولت می‌تواند قرض بدون بهره، وکالت عام یا خاص باشد.

۴ـ۱. تسهیلات بانکی

بانک‌های تخصّصی می‌توانند در مواقع نیاز (کمبود منابع)، از بانک‌های تجاری از جمله بانک‌های خارجی تسهیلات بانکی دریافت کنند؛ البته این تسهیلات باید براساس قراردادهای مجاز شرعی صورت پذیرد.

توجه: در الگوی جدید به دو دلیل، برای بانک‌های تخصّصی، سپرده‌های جاری و پس‌انداز در نظر گرفته نشده است، اوّلاً وجود این سپرده‌ها مستلزم داشتن شعبه‌های فراوان و تحمّل هزینه‌های سنگین آن است که در برابر منافع آن‌ها، اقتصادی نیست و ثانیاً باعث اشتغال بانک تخصّصی به فعالیت‌های روزمرّه بانکی شده، آن را از اهداف اصلی باز می‌دارد.

۲. تخصیص منابع

تخصیص منابع در بانک‌های تخصّصی با محوریت قراردادهای مشارکتی است؛ امّا در مواردی که قراردادهای مشارکتی جواب نمی‌دهد، از برخی عقدهای مبادله‌ای به‌صورت مکمّل استفاده می‌شود.

۱ـ۲. مشارکت حقوقی

بانک‌های تخصّصی، بخشی از منابع خود را به خرید سهام شرکت‌های سهامی اختصاص می‌دهند و با سهامداران شریک، و در پایان سال مالی همانند سهامداران در سود شرکت سهیم می‌شوند.

۲ـ۲. مشارکت مدنی

بانک‌های تخصّصی، بخشی از منابع خود را با قرارداد شرکت در اختیار بنگاه‌های اقتصادی قرار می‌دهند و با آن‌ها شریک می‌شوند و در پایان سال مالی متناسب با سهم‌الشرکهٔ بانک از سود بنگاه سهم می‌برند.

۳ـ۲. فروش نسیه اقساطی

بانک‌های تخصّصی می‌توانند کالاها و ابزارآلات مورد نیاز بنگاه‌های اقتصادی مرتبط با حوزهٔ تخصّصی بانک را خریده، به‌صورت نسیه اقساطی به آنان بفروشند.

www.SID.ir

Archive of SID

۴ـ۲. اجاره به شرط تملیک

بانک‌های تخصّصی می‌توانند اموال سرمایه‌ای مورد نیاز بنگاه‌های اقتصادی مرتبط با حوزهٔ تخصّصی بانک را خریده یا احداث کرده، به‌صورت اجاره به شرط تملیک به متقاضیان واگذارند.

۵ـ۲. سلف

بانک‌های تخصّصی می‌توانند برای تأمین نقدینگی بنگاه‌های اقتصادی مرتبط با حوزهٔ تخصّصی بانک، بخشی از تولیدات آن‌ها را پیش‌خرید کنند.

۶ـ۲. سرمایه‌گذاری مستقیم

بانک‌های تخصّصی می‌توانند بخشی از منابع خود را در پروژه‌های اقتصادی سرمایه‌گذاری مستقیم کنند.

مطابق الگوی پیشنهادی، بانک‌های تخصّصی در بخش تجهیز منابع فقط با دو نوع گواهی سپرده عام و خاص که قابل خرید و فروش از راه بانک‌های تجاری و بازار بورس است، منابع مردم را می‌پذیرند و در بخش تخصیص منابع نیز فقط به رشتهٔ خاص اقتصادی تسهیلات می‌دهند؛ در نتیجه نیازی به گسترش شعبه‌ها و صرف هزینه‌های غیرضرور ندارند.

توجه: از آن‌جا که براساس فقه شیعه، قرارداد مضاربه به بخش بازرگانی اختصاص دارد و در دیگر بخش‌های اقتصادی جریان ندارد، در الگوی پیشنهادی برای بانک‌های تخصّصی از این قرارداد استفاده نشده. اگر بانک تخصّصی در بخش بازرگانی فعالیت کند می‌توان از قرارداد مضاربه استفاده کرد.

جدول فعالیت‌های بانک‌های تخصّصی

تجهیز منابع			تخصیص منابع		
نوع سپرده	رابطه حقوقی	سود	نوع تسهیلات	رابطه حقوقی	سود
۱. گواهی سپرده عام	وکالت عام	متغیّر	۱. مشارکت مدنی	شرکت	متغیّر
۲. گواهی سپرده خاص	وکالت خاص	متغیّر	۲. مشارکت حقوقی	شرکت	متغیّر
۳. منابع دولت	شکل‌های متفاوت	متفاوت	۳. فروش اقساطی	بیع نسیه	معیّن
۴. تسهیلات بانکی	شکل‌های متفاوت	متفاوت	۴. اجاره به شرط تملیک	اجاره	معیّن
			۵. سلف	بیع سلف	معیّن
			۶. سرمایه‌گذاری مستقیم	ـــــ	متغیّر

www.SID.ir

Archive of SID

ج. بانک‌های جامع

مقصود از بانک‌های جامع، بانک‌های بسیار بزرگ است که افزون بر فعالیت‌های خیرخواهانه و فعالیت‌های بانک‌های تجاری، در عرصه‌های گوناگون اقتصادی فعالیت‌های بانک‌های تخصّصی را هم دارند. این بانک‌ها می‌توانند انواعی از سپرده‌های بانکی و روش‌های اعطای تسهیلات را به‌صورت تفکیک شده به شرح ذیل داشته باشند.

۱. تجهیز منابع:

۱ـ۱. سپردهٔ قرض‌الحسنهٔ جاری؛
۱ـ۲. سپردهٔ قرض‌الحسنهٔ پس‌انداز؛
۱ـ۳. سپردهٔ سرمایه‌گذاری روزانه؛
۱ـ٤. سپردهٔ سرمایه‌گذاری با سود معیّن؛
۱ـ٥. گواهی سپرده عام با سود متغیّر؛
۱ـ٦. گواهی سپرده خاص با سود متغیّر؛
۱ـ۷. منابع دولت.

۲. تخصیص منابع:

۲ـ۱. قرض‌الحسنه؛
۲ـ۲. فروش اقساطی؛
۲ـ۳. اجاره به شرط تملیک؛
۲ـ٤. سلف؛
۲ـ٥. خرید دین؛
۲ـ٦. جعاله؛
۲ـ۷. مشارکت حقوقی؛
۲ـ۸. مشارکت مدنی؛
۲ـ۹. سرمایه‌گذاری مستقیم.

ویژگی‌های بانک‌های جامع

۱. بانک‌های جامع گرچه در همهٔ زمینه‌های اقتصادی فعالیت می‌کنند، در مقام عمل به سه بخش تقسیم می‌شوند.

www.SID.ir

Archive of SID

أ. بخش غیرانتفاعی: در این بخش، ماندهٔ مؤثر* سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز فقط از راه وام قرض‌الحسنه به مصرف می‌رسد؛

ب. بخش تجاری: در این بخش، ماندهٔ مؤثر سپرده‌های قرض‌الحسنه جاری و سپرده‌های سرمایه‌گذاری روزانه و مدّت‌دار با سود معیّن، فقط از راه عقدهای مبادله‌ای (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، جعاله و خرید دین) به مصرف می‌رسد؛

ج. بخش تخصّصی: در این بخش، ماندهٔ مؤثر گواهی‌های سپردهٔ عام از راه عقدهای مشارکتی (مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی و سرمایه‌گذاری مستقیم) به مصرف می‌رسد و ماندهٔ مؤثر گواهی‌های سپردهٔ خاص، از راه پروژه‌های خاص به مصرف می‌رسد.

۲. بانک‌های جامع می‌توانند برخی از شعبه‌های خود را به فعالیت‌های خیرخواهانه و بانک‌های تجاری و برخی را به فعالیت‌های بانک‌های تخصّصی اختصاص دهند؛ چنان‌که می‌توانند شعبه‌های تخصّصی خود را به تناسب بخش‌های اقتصادی تقسیم کنند؛ برای مثال، بانک جامعی که در شهر متوسطی، ده شعبه دارد می‌تواند پنج شعبه آن را تجاری و پنج شعبه دیگر را به تفکیک در بخش‌های کشاورزی، صنعت و معدن، مسکن، بازرگانی، توسعه صادرات فعال کند.

جدول فعالیت‌های بخش غیرانتفاعی بانک‌های جامع

تجهیز منابع			تخصیص منابع		
نوع سپرده	رابطه حقوقی	سود	نوع تسهیلات	رابطه حقوقی	سود
سپرده قرض‌الحسنه پس‌انداز	قرض بدون بهره	صفر	وام قرض‌الحسنه	قرض بدون بهره	کارمزد

جدول فعالیت‌های بخش تجاری بانک‌های جامع

تجهیز منابع			تخصیص منابع		
نوع سپرده	رابطه حقوقی	سود	نوع تسهیلات	رابطه حقوقی	سود
۱. سپرده قرض‌الحسنه جاری	قرض بدون بهره	صفر	۱. فروش اقساطی	بیع نسیه	معیّن
۲. سپرده پس‌انداز	وکالت عام	معیّن	۲. اجاره به‌شرط تملیک	اجاره	معیّن
۳. سپرده سرمایه‌گذاری	وکالت عام	معیّن	۳. سلف	بیع سلف	معیّن
			۴. خرید دین	بیع دین	معیّن
			۵. جعاله	جعاله	معیّن

* مقصود از ماندهٔ مؤثر، ماندهٔ انواع سپرده پس از کسر سپرده قانونی و ذخیره احتیاطی است.

www.SID.ir

Archive of SID

جدول فعالیت‌های بخش تخصّصی بانک‌های جامع

تجهیز منابع			تخصیص منابع		
نوع سپرده	رابطه حقوقی	سود	نوع تسهیلات	رابطه حقوقی	سود
۱. گواهی سپرده عام	وکالت عام	متغیّر	۱. مشارکت مدنی	شرکت	متغیّر
۲. گواهی سپرده خاص	وکالت خاص	متغیّر	۲. مشارکت حقوقی	شرکت	متغیّر
۳. منابع دولت	شکل‌های متفاوت	متفاوت	۳. سرمایه‌گذاری مستقیم	ـــــ	متغیّر

آثار و نتایج الگوی جدید

گرچه تطبیق وضعیت کنونی بانک‌ها با ویژگی‌های الگوی جدید، در کوتاه‌مدّت نیازمند برنامه‌ریزی و هزینه است، در بلندمدّت، آثار و نتایج مطلوبی خواهد داشت که برخی از آن‌ها عبارتند از:

۱. کاهش عقدها به حدّ منطقی

در الگوی جدید، بانک‌های تجاری با سه نوع سپرده و پنج نوع تسهیلات به نیازهای سپرده‌گذاران و گیرندگان تسهیلات پاسخ می‌دهند. بانک‌های تخصّصی با دو نوع سپرده و پنج نوع تسهیلات به اضافه سرمایه‌گذاری مستقیم فعالیت می‌کنند؛ البته بانک‌های تخصّصی، در تجهیز منابع، گاهی از منابع دولتی و منابع دیگر بانک‌ها نیز استفاده می‌کنند؛ امّا این به شعبهٔ مرکزی بانک تخصّصی اختصاص دارد و دیگر شعبه‌ها با آن درگیر نمی‌شوند. بانک‌های جامع گرچه با شش نوع سپرده و هشت نوع تسهیلات به اضافه سرمایه‌گذاری مستقیم فعالیت می‌کنند، اوّلاً این تعداد تسهیلات در مقایسه با الگوی فعلی کمتر است و ثانیاً این تعداد تسهیلات در سه بخش مستقل انجام می‌گیرد؛ در نتیجه تعداد سپرده‌ها و تسهیلات در هر یک از بخش‌ها محدود و متعارف است. نتیجه این‌که در الگوی جدید، همه بانک‌ها با تعداد معیّنی از عقدها کار می‌کنند و این باعث آسان و کم‌هزینه شدن فرآیند آموزش در نظام بانکی می‌شود.

۲. تناسب عقدها با ماهیت بانک‌ها

به‌طور معمول، بانک‌های تجاری از یک طرف در همهٔ عرصه‌های اقتصادی فعالیت می‌کنند و از طرف دیگر، تسهیلات اعطایی آن‌ها، کوتاه‌مدّت و حداکثر میان‌مدّت است و

www.SID.ir

Archive of SID

نوع مشتریان بانک‌ها نیز چنین انتخابی دارند و این با ماهیت عقدهای مبادلـه‌ای کـه اساسـاً برای تأمین نیازهای کوتاه‌مـدّت و میـان‌مـدّت طراحـی شـده‌انـد، تناسـب دارد. در مقابـل، بانک‌های تخصّصی که به‌طور معمول در سرمایه‌گذاری‌های میان‌مدّت و بلندمـدّت فعالیـت می‌کنند، با عقدهای مشارکتی که اصولاً به زمان مشخصی محـدود نیـستند، تناسـب دارنـد. الگوی جدید با الهام از این تناسب‌ها طراحی شده است (موسویان، ۱۳۸۱: ص ٥٦ ـ ٥٨).

۳. واقعی‌تر شدن قراردادها

کاهش چشمگیر عقدها و رعایت تناسب ماهیت آن‌ها با هر یک از بانک‌ها و نیاز واقعی سپرده‌گذاران و گیرنـدگان تـسهیلات، باعـث آسـان‌شـدن فراینـد فهـم صـحیح عقـدها و تصمیم‌گیری شده، یکی از عوامل مهم صوری‌شدن قراردادها را از بین می‌برد.

۴. روان‌شدن عملیات حسابداری

عقدهای مبادله‌ای از جهت عملیات حسابداری براساس روش بدهکار و بستانکار تنظیم می‌شوند به این بیان که بعد از انعقاد قرارداد مبادله‌ای، بانک، بستانکار، و گیرنده تسهیلات، بدهکار می‌شود؛ در حالی که عقدهای مشارکتی براساس روش حسابداری شرکت‌ها تنظـیم می‌شوند به این معنا که بعد از انعقاد قرارداد، بانک با متقاضـی تـسهیلات تـشکیل شـرکتی می‌دهند و اسناد مالی باید براساس آن تنظیم شوند. اختصاص بانک‌های تجاری به عقدهای مبادله‌ای و محوریت بانک‌های تخصّصی به عقدهای مـشارکتی باعـث آسـان و روان‌شـدن عملیات حسابداری و محاسبه سود پایان سال بانک‌ها می‌شود.

۵. کاهش هزینه‌های عملیاتی بانک‌ها

کاهش منطقی تعداد عقدها، آسان‌شدن فرایند آموزش و تفهیم مشتریان، تناسب عقـدها با ماهیت و ساختار نیروی انسانی بانک‌ها و آسان‌شدن عملیات حسابداری بانک‌هـا، دسـت به دست هم داده، هزینه عملیاتی عقدها را کاهش می‌دهـد و ایـن در حـالی اسـت کـه در نوشته‌ها و مقالات متعددی، الگوی فعلی بانکداری بدون ربای ایـران، بـه بـالابـودن هزینـه انجام عملیات متهم است.

۶. جامعیت نظام بانکی دربارهٔ اهداف و سلیقه‌های سپرده‌گذاران

در الگوی جدید، نظام بانکی با مجموع عناصر بانک‌های تجـاری، تخصّـصی و جـامع،

www.SID.ir

Archive of SID

انواع متنوعی از سپرده‌های جاری، سپرده‌های پس‌انداز قرض‌الحسنه، سپرده‌های سرمایه‌گذاری روزانه، سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود معیّن، سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود متغیّر ارائه می‌کند که صاحبان وجوه می‌توانند متناسب با اهداف و سلیقه‌هایشان، بانک و سپردهٔ موردنظر را برگزینند.

۷. جامعیت نظام بانکی دربارهٔ اهداف و سلیقه‌های متقاضیان تسهیلات

در الگوی جدید، بانک‌های تجاری، تخصّصی و جامع، هر یک با روش‌ها و عقدهای مناسب خود، انواع تسهیلات بانکی اعطا می‌کند و متقاضیان تسهیلات اعم از مصرف‌کنندگان و فعالان اقتصادی برای نیازهای کوتاه‌مدّت و میان‌مدّت و بلندمدّت با انواع سلیقه‌ها می‌توانند روش و عقد مناسب خود را و به دنبال آن بانک مناسب خود را برگزینند؛ برای مثال، یک تولیدکننده برای اصل سرمایه‌گذاری یا توسعهٔ خط تولید از بانک تخصّصی و با عقدهای مشارکتی تسهیلات می‌گیرد و برای نیازهای مقطعی و کوتاه‌مدّت سراغ بانک‌های تجاری با عقدهای مبادله‌ای می‌رود.

مبانی فقهی و حقوقی الگوی جدید

تجربهٔ بیش از بیست‌وسه سال بانکداری بدون ربا براساس الگوی فعلی، مفاهیم و اصطلاحاتی را پدید آورده که با برخی از ابعاد و نتایج الگوی جدید هماهنگی ندارد؛ برای مثال در تبیین تفاوت ماهوی بانک‌های ربوی و بدون ربا گفته می‌شود که بانک‌های ربوی با نرخ‌های ثابت و از پیش تعیین‌شده کار می‌کنند؛ در حالی که بانک‌های بدون ربا براساس مشارکت در سود و زیان هستند. همین‌طور گفته می‌شود که بانک‌های ربوی نرخ سود مشخصی به سپرده‌گذاران می‌پردازند؛ در حالی که بانک‌های بدون ربا براساس سود علی‌الحساب کار می‌کنند. بر این اساس، ضرورت دارد الگوی جدید از جهت مبانی فقهی و حقوقی بررسی شود. این بخش از مقاله در صدد پاسخ به سؤالات فقهی و حقوقی ذیل است:

- آیا بانک بدون ربا از جهت فقهی و حقوقی حق دارد به‌صورت گزینشی عقدها را برگزینند؟
- آیا استفاده از عقدهای مبادله‌ای که براساس نرخ‌های سود معیّن طراحی شده‌اند، با حکمت تحریم ربا و روح بانکداری بدون ربا در تعارض است؟
- آیا در بانک‌های بدون ربا پرداخت سود معیّن مشروع است؟
- آیا در بانک‌های بدون ربا امکان پرداخت سود معیّن و قطعی برای سپرده‌گذاران، وجود دارد؟

www.SID.ir

Archive of SID

۱. آزادی انتخاب عقدها

یکی از مباحث مهم و اساسی که دربارهٔ بانک‌ها و دیگر مؤسسه‌های مالی و اعتباری مطرح می‌شود، این است که آیا چنین مؤسسه‌های به‌طور اصولی حق گزینش و انتخاب عقدهای شرعی را که در قانون عملیات بانکی بدون ربا آمده است، دارند یا از جهت شرعی و حقوقی به انجام همهٔ آن‌ها موظفند. این سؤال در الگوی جدید که براساس گزینش عقدهای خاص طراحی شده، اهمیت ویژه دارد.

از جهت فقهی، هیچ الزامی برای انجام تمام قراردادهای شرعی نیست. هر فرد و مؤسسه‌ای حق دارد با رعایت ضوابط شرعی هر قرارداد یا هر گروه قراردادهایی را که با فعالیت اقتصادی خود مناسب تشخیص می‌دهد، گزینش کند. روایات متعددی از پیامبرﷺ و امامان معصومعلیهم‌السلام بر آزادی انتخاب قراردادها درباره اموال دلالت دارند. معروف‌ترین آن‌ها روایت نبوی است که می‌فرماید:

انّ الناس مسلطون علی اموالهم (مجلسی، ۱۳۷۲: ج ۲، ص ۲۷۳).

مردم بر اموال خود مسلط هستند.

این روایت گرچه مرسله است، عمل مشهور بلکه همهٔ فقیهان بر آن در طول تاریخ ضعف سند آن را جبران می‌کند؛ چنان‌که روایات معتبر دیگر بر مضمون آن‌که همانا اختیار افراد در انتخاب عقدها است دلالت می‌کنند. برای نمونه یک مورد را نقل می‌کنیم.

سماعه از ابی‌بصیر و او از امام صادقعلیه‌السلام نقل می‌کند که فرمود:

صاحب مال تا زمانی که زنده است، هر کاری با مالش می‌تواند انجام دهد. اگر خواست هبه کند، اگر خواست صدقه دهد و اگر خواست تا آخر عمرش نگه دارد (حرّعاملی، ۱۳۷۱: ج ۱۹، ص ۲۹۷).

به این مضمون روایات دیگری نیز وجود دارد (همان: ص ۲۹٦ و ۲۹۸).

از دیدگاه فقه و فقیهان نیز هیچ مسلمانی ملزم نیست حتی در طول عمر خود همهٔ معاملات شرعی را انجام دهد؛ بلکه حق دارد به تناسب نیاز و سلیقه خود از انواع عقدها برگزیند، سیرهٔ عملی مسلمانان نیز در طول تاریخ همین بوده است.

از نظر قانون عملیات بانکی بدون ربا نیز هیچ الزام قانونی به انجام همهٔ قراردادها نیست؛ بلکه قانون، چارچوب مجاز فعالیت‌ها را نشان می‌دهد؛ به همین جهت در همه

www.SID.ir

Archive of SID

مادههای قانون که شیوههای تخصیص منابع بیان شده است از عبارت «بانکها میتوانند»، استفاده شده و فقط در ماده ١٤ دربارهٔ قرض‌الحسنه عبارت دیگری آمده است که بیانگر حکم الزامی است.

در این ماده آمده است:

> بانکها موظفند جهت تحقق اهداف بندهای ٢ و ٩ اصل ٤٣ قانون اساسی، بخشی از منابع خود را از راه قرض‌الحسنه به متقاضیان اختصاص دهند. آیین‌نامه اجرایی این ماده به‌وسیله بانک مرکزی تهیه [میشود] و به تصویب هیأت دولت میرسد؛

بنابراین، بانکها اختیار دارند در غیر مورد قرض‌الحسنه، درباره دیگر عقدهای مطرح در قانون عملیات بانکی بدون ربا، به‌صورت گزینشی عمل کنند؛ چنان‌که تاکنون نیز چنین بوده است؛ برای مثال، در طول بیست‌وسه سال هیچ‌یک از بانکها اعم از بانکهای تجاری و تخصّصی از عقدهای مزارعه و مساقات استفاده نکرده‌اند؛ امّا درباره وام قرض‌الحسنه، اوّلاً چنان‌که ماده ١٤ تصریح دارد، این الزام در محدودهٔ منابع خود بانک است و شامل سپرده‌های سرمایه‌گذاری که طبق قانون، منابع خود بانک به‌شمار نمی‌روند، نمی‌شود. ثانیاً از محتوای ماده ١٤ به‌دست می‌آید که این الزام بیشتر جنبهٔ سیاستگذاری دارد و به همین جهت کمّ و کیف آن به بانک مرکزی واگذار شده؛ بنابراین، برای مثال، بانک مرکزی می‌تواند فقط بانک‌هایی را که در بخش تجهیز منابع سپردهٔ قرض‌الحسنه پس‌انداز دارند (مثل بانکهای جامع در الگوی جدید) را به پرداخت وام قرض‌الحسنه ملزم کند.

٢. حکمت تحریم ربا و الگوی جدید

گروهی از نویسندگان تحت تأثیر آموزه‌های خیرخواهانه اسلام معتقدند که فلسفه تحریم ربا، گسترش معامله‌های خیرخواهانه چون انفاق، صدقه و اعطای قرض‌الحسنه است. گروه دیگر متأثر از ابعاد توزیعی عقدهای مشارکتی، حکمت تحریم ربا و روح بانکداری بدون ربا را در مشارکت و مضاربه می‌جوید. و گروه سوم به جهت تلقی خاص خود از ربا و تعریف ربا به سود ثابت از پیش تعیین‌شده، قراردادهای با بازده معیّن را ربا یا شبه‌ربا می‌داند. بر این اساس، ضرور می‌نماید که الگوی جدید بانکداری بدون ربا که در برخی قسمت‌ها براساس عقدهای مبادله‌ای و با بازده معیّن طراحی شده، از جهت حکمت تحریم ربا و روح بانکداری بدون ربا بررسی شود.

www.SID.ir

Archive of SID

واقعیت این است که مطالعه آیات و روایات ناظر به باب معاملات نشان می‌دهد که دین اسلام، کنار تحریم ربا انواع سه‌گانه معاملات ذیل را مجاز شمرده است:

أ. **قراردادهای غیرانتفاعی**: دین اسلام به جهت توجه به بعد انسانی و معنوی انسان‌ها انواع گوناگونی از قراردادهای غیرانتفاعی چون هبه، صدقه، عاریه و قرض‌الحسنه را مجاز و مورد ترغیب جدّی قرار داده است؛

ب. **قراردادهای انتفاعی با سود معیّن**: گروه دوم از معاملات که مطابق آیات و روایات، مجاز شمرده شده‌اند، قراردادهای مبادله‌ای با سود معیّن هستند؛ قراردادهایی مانند بیع نقد، بیع نسیه، سلف، بیع دین، اجاره، جعاله که نرخ سود در آن‌ها معیّن و از پیش تعیین‌شده است؛

ج. **قراردادهای انتفاعی با سود انتظاری**: گروه سوم از معاملات مشروع، معاملات مشارکتی با نرخ سود انتظاری هستند. قراردادهایی چون شرکت، مضاربه، مزارعه و مساقات که در آن‌ها دو یا چند نفر با ترکیب سرمایه‌ها یا با ترکیب کار و سرمایه وارد فعالیت اقتصادی می‌شوند و انتظار سود دارند و در پایان سال مالی، سود حاصله را با هم تقسیم می‌کنند.

البته قراردادهای مجاز دیگری چون صلح و وکالت وجود دارند که دارای ماهیت انعطاف‌پذیری هستند و می‌توانند در هر یک از سه گروه جای گیرند. کنار این قراردادها، اسلام فعالیت مستقیم اقتصادی را نیز مجاز شمرده و در موارد فراوانی به آن ترغیب و تشویق کرده است.

مراجعه به آیات و روایات ناظر به حکمت تحریم ربا نیز گستردگی مطالب پیش‌گفته را می‌رساند به این بیان که در برخی از آیات تحریم ربا، کنار حرمت ربا، تشویق به انفاق و صدقه مطرح است: « يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَات» (بقره (۲)، ۲۷٦) و در برخی آیات، حلّیت بیع که از عقدهای با بازده معیّن است مطرح می‌شود: «وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ‌الرِّبَا» (بقره (۲)، ۲۷۵). در روایات نیز در کتاب تحریم ربا تشویق به قرض‌الحسنه (حرّعاملی، بی‌تا: ج ۱۲، ص ٤۲۵) و ترغیب به انواع تجارت‌ها و کسب و کار مطرح شده است (همان: ص ٤۳۰)؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که دین مقدس اسلام با تحریم ربا به دنبال گسترش معاملات و فعالیت‌های ذیل بوده است:

۱. گسترش انواع روابط خیرخواهانه چون انفاقات، صدقات، اوقاف و قرض‌الحسنه؛
۲. گسترش انواع معاملات مبادله‌ای چون بیع، اجاره، جعاله و سلف؛
۳. گسترش انواع مشارکت‌ها چون شرکت، مضاربه، مزارعه و مساقات؛
٤. گسترش سرمایه‌گذاری‌ها و فعالیت‌های مستقیم اقتصادی.

www.SID.ir

Archive of SID

مطالعه متون دینی نشان می‌دهد که گرچه اسلام به برخی از قراردادها چون قراردادهای خیرخواهانه و فعالیت‌های مستقیم اقتصادی تشویق و ترغیب می‌کند، هیچ الزام و دستوری درباره آن‌ها ندارد و مسلمانان را در چارچوب احکام معاملات مجاز، آزاد می‌گذارد؛ چنان‌که سیرهٔ عملی مسلمانان نیز در طول تاریخ چنین بوده است و هر کس متناسب با توانایی‌ها، روحیات و ذوق و سلیقه‌اش یکی یا ترکیبی از روش‌های چهارگانه را برمی‌گزید؛ بنابراین، نه هدف اسلام از تحریم ربا، گسترش خصوص قرض‌الحسنه است و نه روح بانکداری بدون ربا، عقود مشارکتی است؛ بلکه ترویج همهٔ انواع معاملات و سرمایه‌گذاری مستقیم در حوزهٔ حکمت تحریم ربا قرار می‌گیرند.

۳. مشروعیت سود معیّن

برخی از نویسندگان، بین ربا و سود معیّن ملازمه می‌بینند و معتقدند که ربا سود ثابت و از پیش تعیین‌شده و در مقابل، سود، بازده نامشخص و انتظاری است (غنی‌نژاد و موسویان، ۱۳۸٤: ص ۲٦). براساس این تعریف، در بانک‌های تجاری و بخش تجاری بانک‌های جامع در الگوی جدید که هم در طرف سپرده‌ها و هم در طرف تسهیلات براساس نرخ‌های سود معیّن فعالیت می‌کنند، اشکال می‌یابند؛ بنابراین، ضرورت دارد که تعریف دقیق و کاربردی‌تری از ربا و رابطهٔ آن با سود معیّن ارائه شود.

روایات متعددی افزون بر بیان حکم ربا، آن را تعریف و قلمروش را مشخص کرده‌اند؛ مانند:

امام صادق‌علیه‌السلام ضمن حدیث مفصلی درباره ربا می‌فرماید:

> ربای حرام عبارت است از این‌که کسی قرض دهد و در آن شرط کند که بدهکار بیشتر از آنچه قرض کرده برگرداند. این همان ربای حرام است (حرّعاملی، بی‌تا: ج ۱۲، ص ٤٥٤).

امام باقرعلیه‌السلام می‌فرماید:

> کسی که به دیگری درهم‌هایی را قرض می‌دهد، جز برگرداندن مثل آن را شرط نکند. پس اگر بهتر از آن به او بازگردانده شد بپذیرد. هیچ‌کدام از شما در مقابل قرض‌دادن درهمی، سواری حیوان یا عاریه چیزی را شرط نکند (همان).

اسحاق بن عمار نقل می‌کند:

> از امام کاظم‌علیه‌السلام در مورد مردی پرسیدم که مبلغی از یکی قرض گرفته، هر از چند گاهی

www.SID.ir

Archive of SID

مقداری از سود حاصل از آن پول را به قرض‌دهنده می‌دهد از ترس این‌که مبادا قرضش را طلب کند بدون این‌که بین آنان چنین اشتراطی بوده باشد. امام فرمود: مادامی که شرطی و تعهدی در کار نباشد، اشکال ندارد (همان: ج ۱۳، ص ۱۰۳).

براساس این روایات و نظایر آن‌ها، هر نوع اشتراط زیاده بر آنچه قرض داده شده ربا است اعم از این‌که آن زیاده ثابت یا متغیّر باشد. اعم از این‌که از جنس مال قرض داده شده باشد یا غیر آن و به همین دلیل، فقیهان اشتراط هر نوع زیادهٔ مالی را ربا می‌دانند.

امام خمینی‌ﷺ در این‌باره می‌گوید:

شرط زیاده در قرض جایز نیست ... و فرقی نمی‌کند که این زیاده عینی باشد مانند ده درهم به دوازده درهم یا کاری باشد مانند دوختن لباس برای قرض‌دهنده یا استفاده از منفعتی باشد مانند استفاده از عین رهنی که نزد قرض‌دهنده است یا صفتی باشد مانند این‌که درهم‌های شکسته را قرض دهد و شرط کند که درهم‌های سالم بگیرد (امام خمینی، ۱٤۱٦ق: ج ۲، القول فی‌الربا)؛

بنابراین، ملاک ربابودن زیاده، دو چیز است: نخست این‌که قرارداد فیمابین قرارداد قرض باشد. دوم این‌که در قرارداد شرط زیاده شده باشد، اعم از زیاده ثابت یا متغیّر مثل بخشی از سود یا سواری حیوان؛ پس اگر قرارداد، قرارداد قرض نباشد، ربا نخواهد بود چه زیاده‌ای باشد یا نباشد و چه آن زیاده ثابت و از پیش تعیین‌شده باشد یا متغیّر و انتظاری باشد؛* به همین جهت است که فقیهان در طول تاریخ، کنار تحریم ربا، هم معاملات انتفاعی با سود ثابت از پیش تعیین‌شده چون بیع، اجاره، جعاله را جایز می‌دانستند و هم معاملات انتفاعی با سود متغیّر انتظاری چون شرکت، مضاربه، مزارعه و مساقات را صحیح می‌دانستند.

نتیجه این‌که در الگوی جدید، مادامی که قرارداد سپرده‌گذار با بانک و بانک با گیرندهٔ تسهیلات قرض همراه با اشتراط زیاده نباشد، سود چه ثابت و معیّن و چه متغیّر، ربا نبوده، اشکالی نخواهد داشت و از آن‌جا که رابطهٔ‌حقوقی سپرده‌گذار با بانک و بانک با گیرندهٔ تسهیلات در بانک‌های تجاری و بخش تجاری بانک‌های جامع براساس قراردادهای وکالت، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، خرید دین و جعاله است و به اعتقاد

* البته افزون بر ربای قرضی، نوع دیگری از ربا به نام ربای معاملی در فقه مطرح است که در معاملات بانکی جریان ندارد؛ به آن جهت به جزئیات آن نمی‌پردازیم.

www.SID.ir

Archive of SID

همهٔ فقیهان سود این قراردادها می‌تواند سود معیّن و از پیش تعیین‌شده باشد، سود دریافتی بانک از محل این قراردادها و پرداختی بانک به سپرده‌گذاران به‌صورت وکالت (پس از کسر درصد معیّنی به‌صورت حق‌الوکاله)، ربا نخواهد بود.

به‌عبارت دقیق‌تر، تحلیل فقهی رابطهٔ سپرده‌گذارِ سرمایه‌گذاری روزانه یا مدّت‌دار که به دنبال سود معیّن از بانک تجاری است، این است که سپرده‌گذار، منابع خود را به‌صورت وکالت در اختیار بانک تجاری قرار داده، به او اجازه می‌دهد منابع وی را همراه دیگر سپرده‌ها و منابع خود بانک به‌صورت مشاع از راه عقدهای با بازده معیّن، تسهیلات داده، نرخ معیّنی را به‌صورت حق‌الوکاله خود بانک بردارد و باقیمانده سود را که نرخ معیّنی خواهد بود، به سپرده‌گذار برگرداند. چنان‌که مشاهده می‌شود، در این الگو در واقع بانک در جایگاه وکیل به سپرده‌گذار وعده می‌دهد منابع او را همراه دیگر منابع در عقدهای با بازده معیّن به‌کار گیرد و در پایان سال مالی پس از کسر حق‌الوکاله، سود معیّنی را بپردازد و روشن است که این وعدهٔ سود معیّن در قرارداد وکالت با تعهد حقوقی سود معیّن در قرارداد قرض تفاوت ماهوی دارد؛ به همین جهت است که برخی از فقیهان بین تضمین حقیقی و تعهد حقوقی تفاوت قائل بوده، دومی را مصداق ربا می‌دانند و اوّلی را جایز می‌شمارند (هاشمی شاهرودی، ۱۳۷۰: ص ٦٩).

۴. امکان پرداخت سود معیّن

بعد از روشن‌شدن مشروعیت پرداخت سود معیّن در قالب قرارداد وکالت، این سؤال مطرح می‌شود که آیا بانک، توان و امکان پرداخت سود معیّن به سپرده‌گذاران را دارد، و این سؤال از این ناشی می‌شود که بانک در جایگاه وکیل ممکن است نتواند منابع تجهیزشده از راه سپرده‌های سرمایه‌گذاری را به‌طور کامل از راه عقدهای مبادله‌ای اعطای تسهیلات کند یا بر فرض اعطای تسهیلات، ممکن است نتواند مطالبات خود را وصول کند؛ در نتیجه امکان پرداخت سود معیّن از طرف بانک حتمی نیست و ممکن است در عمل اتفاق نیفتد.

در پاسخ این مسأله می‌گوییم: بانک‌های تجاری با تدبیرهای گوناگون می‌توانند پرداخت تسهیلات و وصول مطالبات را چنان برنامه‌ریزی کنند که با اطمینان خاطر بتوانند به

www.SID.ir

Archive of SID

سپرده‌گذار وعدهٔ سود معیّن دهند. این تدبیرها که برخی به برنامه‌ریزی تسهیلات و برخی به وصول مطالبات و تعین حق‌الوکاله ناظرند، از این قرار است.

۴ـ۱. اولویّت منابع سپرده‌های سرمایه‌گذاری روزانه و مدّت‌دار

به‌طور طبیعی نزدیک به ۲۵ درصد منابع بانک را منابع حاصل از سرمایه‌های خود بانک و سپرده‌های جاری تشکیل می‌دهد که به مقتضای قرارداد قرض به مالکیت بانک درآمده‌اند. بانک در تخصیص منابع همیشه منابع سپرده‌های سرمایه‌گذاری را مقدم می‌دارد و در صورت وجود تقاضای تسهیلات اضافی، نوبت به منابع خود بانک و سپرده‌های جاری می‌رسد. به این ترتیب، سپرده‌های سرمایه‌گذاری به‌طور طبیعی در تسهیلات اعطایی به‌کار خواهد رفت.

۴ـ۲. کنترل سپرده‌ها به روش دستوری

اگر بانکی احساس کند منابع حاصل از کلّ سپرده‌های سرمایه‌گذاری یا سپردهٔ خاصّی از مقدار برنامه‌ریزی شده بالاتر رفته یا احساس کند در اعطای تسهیلات، کامیابی کمتری در برنامه دارد، به‌صورت آیین‌نامه‌ای، به شعبه‌های خود دستور می‌دهد افتتاح حساب یا افزایش موجودی کلّ سپرده‌ها یا سپردهٔ خاصّی را برای مدّت زمان خاصّی (تا اطّلاع ثانوی) متوقّف کنند.

۴ـ۳. کنترل سپرده‌ها به روش تغییر در نرخ سود

اگر بانکی احساس کند به‌علّت تغییرهای بازار نمی‌تواند با نرخ معیّنی که برنامه‌ریزی کرده بود، تسهیلات اعطا کند و مجبور است نرخ سود تسهیلات را کاهش دهد، همزمان با اعلام کاهش نرخ سود تسهیلات، نرخ سود سپرده‌ها را نیز برای ماه‌های آینده کاهش می‌دهد؛ چون مقصود از نرخ معیّن، نرخ ثابت همیشگی نیست؛ برای مثال، بانک اعلام می‌دارد که از اوّل ماه آینده، نرخ سود کلّ سپرده‌ها، یک یا چند درصد کاهش می‌یابد. به این ترتیب، از یک سو تقاضای تسهیلات را افزایش، و از سوی دیگر، هزینه و حجم سپرده‌ها را کاهش می‌دهد.

www.SID.ir

Archive of SID

۴ـ۴. کنترل ترکیب سپرده‌ها به روش تغییر نرخ‌ها

گاهی بانک‌ها احساس می‌کنند حجم کلّ سپرده‌ها مناسب است؛ امّا ترکیب آن‌ها مطابق برنامهٔ پیش‌بینی شده نیست. در این موارد، از راه تغییر درصد سود پرداختی به انواع سپرده‌ها، ترکیب مطلوب را به‌دست می‌آورند؛ برای مثال، اگر بانک احساس کند هزینهٔ سود پرداختی بالا است، درصد سود سپردهٔ سرمایه‌گذاری روزانه یا سپردهٔ سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدّت را قدری افزایش، و درصد سود سپردهٔ بلندمدّت را کاهش می‌دهد؛ در نتیجه، بخشی از سپرده‌های بلندمدّت، به سپردهٔ کوتاه‌مدّت یا روزانه منتقل می‌شود و اگر بانکی به منابع باثبات نیاز داشته باشد و بخواهد از حجم ذخایر احتیاطی بکاهد، برعکس روش پیشین، سود سپرده‌های روزانه و کوتاه‌مدّت را کاهش، و سود سپرده‌های بلندمدّت را افزایش می‌دهد.

۵ـ۴. خرید و فروش ابزارهای مالی با سود معیّن و معامله‌های بین بانکی

بانک‌ها هر وقت احساس کردند منابع حاصل از سپرده‌های با سود معیّن، از برنامهٔ پیش‌بینی شده برای اعطای تسهیلات بیشتر شده است، به خرید ابزارهای مالی با سود معیّن از بازار بورس اقدام می‌کنند و برعکس هر وقت احساس کنند برای اعطای تسهیلات به منابع بیشتر نیاز دارند، آن‌ها را می‌فروشند و از این راه، در عین حال که از تراکم منابع مازاد جلوگیری می‌کنند، سود معیّنی را نیز برای منابع به‌دست می‌آورند؛ چنان‌که می‌توانند از راه معامله‌های بین بانکی، منابع مازادشان را به‌کار گیرند.

۶ـ۴. کنترل وصول مطالبات

بانک‌ها برای اطمینان از وصول مطالبات، به شیوه‌های گوناگونی چون گرفتن وثیقه و ضمانت‌های معتبر و گاه از راه بیمه‌کردن موضوع تسهیلات اعطایی، مورد تخلّف را کاهش داده و به صفر نزدیک کرده‌اند و همهٔ این روش‌ها در الگوی جدید نیز قابل اجرا است؛ چنان‌که نرخ متوسّط تسهیلات سوخت شده را می‌توان جزو هزینه‌های بانک حساب کرد یا در حقّ‌الوکاله جای داد.

۷ـ۴. تأثیردادن در حق‌الوکاله

مطابق قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها در برابر به‌کارگیری سپرده‌های سرمایه‌گذاری، از سپرده‌گذاران حق‌الوکاله دریافت می‌کنند. این حق‌الوکاله از سه جزء تشکیل می‌شود: جزء اوّل، هزینهٔ عملیاتی بانک است که برای تجهیز و تخصیص منابع

www.SID.ir

Archive of SID

پیش‌گفته هزینه می‌شود. جزء دوم، مطالبات سوخت‌شده بانک، و جزء سوم، سود خالص بانک از محل سپرده‌های سرمایه‌گذاری است. زمانی که بانک با مطالعات کارشناسی و تجربهٔ چندساله، ارقام تقریبی جزء اوّل و دوم را به‌دست آورد می‌تواند با افزودن جزء متغیّری، به نرخ ثابتی برسد؛ برای مثال، اگر هزینه عملیاتی بانک حدود یک درصد و هزینه مطالبات سوخت شده نیز حدود یک درصد باشد، بانک مذکور می‌تواند ۲/۵ درصد حق‌الوکاله در نظر بگیرد و این بدان معنا خواهد بود که بانک به سپرده‌گذار خود اعلان می‌کند در مقابل ۲/۵ درصد حق‌الوکاله تمام هزینه‌های عملیاتی و هزینه‌های ناشی از مطالبات سوخت شده را به عهده می‌گیرد. در این‌صورت، اگر هزینه عملیاتی یا هزینهٔ مطالبات سوخت‌شده از رقم برآوردی بیشتر شود، سود خالص بانک کاهش می‌یابد و بالعکس اگر بانک با تدبیرهای لازم، هزینه عملیاتی یا هزینه مطالبات سوخت‌شده را کاهش دهد، سود خالص بانک بیشتر می‌شود؛ در نتیجه این تغییرات به سپرده‌گذار منتقل نمی‌شود.

نتیجه این‌که بانک تجاری در الگوی جدید می‌تواند با اعمال روش‌های پیش‌گفته، از یک طرف، ناتوانی در اعطای تسهیلات، و از طرف دیگر، ناتوانی در وصول مطالبات را از بین برده، به سود برنامه‌ریزی شده نزدیک شود و اگر هم در برنامه، تخلّفی باشد، در جزء سوم حق‌الوکاله نشان می‌دهد که مربوط به خود بانک است و به سپرده‌گذار ارتباطی ندارد.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

الگوی جدید بانکداری بدون ربا حاصل توجّه دقیق به چند مطلب اساسی در عرصهٔ بانکداری است.

۱. مطالعه اهداف و سلیقه‌های مشتریان بانک نشان می‌دهد که آنان اهداف و سلیقه‌های گوناگون دارند. در ناحیه سپرده‌گذاران، برخی دنبال خدمات حساب جاری، برخی دنبال اهداف خیرخواهانه، برخی دنبال سود معیّن بدون ریسک و برخی دنبال سود انتظاری با ریسک هستند. در ناحیه گیرندگان تسهیلات نیز برخی دنبال تسهیلات با سود معیّن و زمانبندی شده، و برخی دنبال سرمایه‌گذاری بلندمدّت و یافتن شریک هستند؛

۲. مطالعهٔ قراردادهای شرعی که در قانون عملیات بانکی بدون ربا آمده، نشان می‌دهد که این قراردادها به سه گروه قراردادهای مبادله‌ای (انتفاعی با سود معیّن)، مشارکتی (انتفاعی با سود متغیّر) و قرض‌الحسنه (غیرانتفاعی) تقسیم می‌شوند؛

۳. مطالعه کارکرد بانک‌ها نشان می‌دهد که بانک‌ها به سه گروه تجاری، تخصّصی، و جامع تقسیم می‌شوند. بانک‌های تجاری در همهٔ عرصه‌های اقتصادی فعال هستند؛ امّا در مقام

www.SID.ir

Archive of SID

اعطای تسهیلات، فقط به نیازهای کوتاه‌مدّت تا میان‌مدّت بسنده می‌کنند. بانک‌های تخصّصی که به بانک‌های سرمایه‌گذاری یا توسعه‌ای معروفند، در بخش‌های خاص برای تأمین نیازهای سرمایه‌گذاری میان‌مدّت و بلندمدّت تسهیلات می‌پردازند و بانک‌های جامع هر دو کار را دارند.

الگوی جدید بانکداری بدون ربا با توجه به نکته‌های پیش‌گفته، پیشنهاد جدیدی برای سامان‌دادن بانک‌ها به ترتیب ذیل دارد.

۱. بانک‌های تجاری در بخش اعطای تسهیلات با تمرکز روی قراردادهای مبادله‌ای به تأمین مالی کوتاه‌مدّت تا میان‌مدّت مصرف‌کنندگان و بنگاه‌های اقتصادی که دنبال تسهیلات با سود معیّن هستند بپردازند و در بخش تجهیز منابع، افزون بر سپرده جاری و پس‌انداز به تجهیز وجوه مازاد سپرده‌گذارانی که دنبال سود معیّن هستند، مشغول شوند؛

۲. بانک‌های تخصّصی در بخش اعطای تسهیلات از راه عقدهای مشارکتی به تأمین مالی میان‌مدّت تا بلندمدّت بنگاه‌های اقتصادی پرداخته، در بخش تجهیز منابع به جذب سپرده‌های افرادی بپردازد که در برابر پذیرش ریسک به‌دنبال سود انتظاری بالاتر هستند؛

۳. بانک‌های جامع به‌صورت مجزا شامل سه بخش غیرانتفاعی (قرض‌الحسنه)، انتفاعی با سود معیّن (تجاری) و انتفاعی با سود متغیّر (تخصّصی) باشند تا بتوانند همهٔ نیازهای سپرده‌ای و تسهیلاتی را پاسخگو باشند.

نتیجه این‌که با استفاده از احکام اسلام و با رعایت قانون عملیات بانکی بدون ربای ایران می‌توان به الگوی دیگری از بانکداری بدون ربا رسید که از یک طرف به آسان و روان‌شدن معاملات بانکی می‌انجامد و از طرف دیگر، متناسب با اهداف و سلیقه‌های مشتریان است و این باعث کاهش هزینه‌های عملیاتی و واقعی‌تر شدن قراردادها می‌شود.

الگوی جدید به‌گونه‌ای طراحی شده که می‌توان به‌تدریج و با برنامه زمابنندی مشخص به سمت آن حرکت کرد به این معنا که بانک‌های تجاری به‌تدریج سهم قراردادهای مشارکتی را کم کرده، روی قراردادهای مبادله‌ای متمرکز شود و بانک‌های تخصّصی با کاستن از سهم قراردادهای مبادله‌ای به عقدهای مشارکتی همت گمارند و بانک‌های جامع با برنامه‌ریزی دقیق حسابداری به سمت تفکیک بخش‌های سه‌گانهٔ غیرانتفاعی، تجاری و تخصّصی حرکت کنند؛ چنان‌که می‌توان الگوی جدید را در بانک‌های خاص حتی شعبه‌های خاص به‌صورت آزمایشی اجرا کرد؛ سپس با بررسی نتایج حاصله آن را گسترش داد و همین روش پیشنهاد می‌شود.

www.SID.ir

Archive of SID

منابع و مآخذ

۱. امام خمینی، سیّدروح‌الله، *تحریرالوسیله*، قم، جامعه مدرسین حوزهٔ علمیهٔ قم، بی‌تا.
۲. امیراصلانی، اسدالله، *مجموعه مقالات سومین سمینار بانکداری اسلامی*، تهران، ۱۳۷۱ش.
۳. بهمنی، محمود، *مجموعه مقالات ششمین سمینار بانکدار اسلامی*، تهران، ۱۳۷٤ش.
٤. حرّ عاملی، *وسائل‌الشیعه*، تهران، المکتبة الاسلامیه، تهران، بی‌تا.
۵. غنی‌نژاد، موسی و موسویان، سیّدعباس، *بهره یا ربا*، نگاه معاصر، تهران، ۱۳۸٤ش.
٦. قانون عملیات بانکی بدون ربا، مصوب ۱۳٦۲، مجلس شورای اسلامی ایران.
۷. مجلسی، محمدباقر، *بحارالانوار*، تهران، المکتبة الاسلامیه، ۱۳۷۲ش.
۸. مصباحی‌مقدم، غلامرضا، *مجموعه مقالات پنجمین سمینار بانکداری اسلامی*، تهران، ۱۳۷۲ش.
۹. موسویان، سیّدعباس، «انواع بانک‌های بدون ربا»، فصلنامه تخصّصی اقتصاد اسلامی، ش ۱۱، ۱۳۸۲ش.
۱۰. ــــــــ ، *بانکداری اسلامی*، تهران، پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۸۱ش.
۱۱. ــــــــ ، «بانکداری بدون ربا از نگاه شهید صدر﵀»، فصلنامه تخصّصی اقتصاد اسلامی، ش ۲۱، ۱۳۸۵ش.
۱۲. ــــــــ ، «تبیین فقهی بانکداری بدون ربا (مدل ایران و اردن)»، فصلنامه تخصّصی فقه و حقوق، ش ۲، ۱۳۸۳ش.
۱۳. میرخلیلی، سیّدحسین، گروه بانک اسلامی توسعه، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸٤ش.
۱٤. هاشمی‌شاهرودی، سیّدمحمود، مجموعه مقالات *دومین سمینار بانکداری اسلامی*، تهران، مؤسسه عالی بانکداری ایران، ۱۳۷۰ش.

www.SID.ir